

Fitim RIFATI

**SHQIPTARËT NË LËVIZJEN XHONTURKE
(gjysma e dytë e korrikut-gusht 1908)***

Fillimi i aktiviteteve të armatosura në vilajetin e Kosovës, të Manastirit e të Selanikut ndodhi për arsye të ndërthurjes dhe acarimit të kontradiktave të brendshme politike, ekonomike, kombëtare dhe nga rreziku i pretendimeve të jashtme. Pikërisht, në Kuvendin e Ferizajt u gërshetuan të gjitha këto elemente dhe u kërkua të ndërmerreshin hapa konkret që çonin në përmirësimin e kushteve të brendshme dhe forcimin e pozitës së Perandorisë Osmane krahas mbretërive ballkanike dhe Fuqive të Mëdha. Në kohën kur Kuvendi i Ferizajt po zhvillonte punimet e tij, kur të dërguarit xhonturq po përpiqeshin që rrjedhat e tij t'i kthenin në suaza të realizimit të objektivave të tyre dhe kur Nijazi Beu po avanconte me njësitin e tij, lëkundjet në kuadër të Armatës III po merrnin një karakter zhvillimi saqë kjo situatë e tensionuar e detyroi sulltan Abdyl Hamitin II të vepronte për të shuar këto trazira. Kështu, marshall Shemsi Pasha, komandant në divizionin e Mitrovicës të Vilajetit të Kosovës, me urdhër të sulltanit shkoi në Manastir për të shuar lëvizjen e Nijazi Beut dhe njësitit të tij. Dy batalione që mori me vete, të përbëra nga ushtarë shqiptarë të garnizoneve të Mitrovicës, Shkupit dhe Gjevgjelisë, nuk pranorin të marshonin për në Resnjë dhe të përballëshin me këtë situatë.¹ Mirëpo, veprimtaria e Komitetit “Bashkim e Përparim” kishte depërtuar edhe në mesin e oficerëve dhe të

* Vazhdim i punimit nga numri i mëparshëm (39) me titull “Shqiptarët në Lëvizjen Xhonturke (1907 - gjysma e korrikut 1908)”, *Kosova* 39, Instituti i Historisë - Prishtinë, 2014.

¹ Gazmend Shpuza, *Në vazhden e gjurmëve për epokën e Rilindjes Kombëtare (Përmbledhje shënimesh historike dhe historiografike)*, Tiranë: “Toena”, 1997, f. 148.

ushtrisë në Armatën III. Kundër Shemsi Pashës u organizua një atentat. Derisa po përgatitej për të udhëhequr ekspeditën ndëshkimore së bashku me dy oficerë të tjerë, atë e qëllloi për vdekje Atif Beu,² para ndërtesës së postës dhe telegrafit. Me këtë rast u plagosën edhe disa kalimtarë të tjerë.³ Një raport diplomatik anglez e përshkruan në këtë mënyrë aktin e vrasjes së tij: *“Shemsi Pasha komandant i divizionit 18 në Mitrovicë, me tren special, nga Mitrovica arriti në Manastir në mbrëmje të 6 korrikut. Me vete kishte dy batalione ushtarësh nga shqiptarët dhe ¾ e regjimentit 69 të Prizrenit. Ishte i stërlodhur nga udhëtimi gjithëditor. Në mëngjes të 7 korrikut disa herë i telegrafoi pallatit të sulltanit. Të njëjtën ditë, rreth orës 3 pasdite, shkoi përsëri në postë për t’i raportuar sulltanit mbi situatën në vend. Mu në momentin kur ishte duke hipur në karrocë të vete, me të cilën do të udhëtonte për në Resnjë, tre plumba pistoleje e shtruan për dhe”*.⁴

Vrasja e Shemsi Pashës u konsiderua si një akt që privoi nga jeta armikun më të madh të shqiptarëve, i cili kishte përdorur masa të dhunshme në Vilajetin e Kosovës, ndërkaq kjo ngjarje në Ferizaj ndikoi fuqishëm në bindjen e të tubuarve shqiptarë se rruga e realizimit të kërkesave dhe e suksesit do të ishte më e afërt. Mirëpo, vrasja e Shemsi Pashës u cilësua si një humbje për minoritetin serb në Vilajetin e Kosovës, për Mbretërinë e Serbisë dhe njëkohësisht si një humbje edhe për interesat strategjike të Austro-Hungarisë, ndërsa Komiteti “Bashkim e Përparim”, duke shfrytëzuar jehonën e këtij akti, i bëri thirrje shqiptarëve t’i bashkoheshin Revolucionit.⁵ Në një kushttrim që Turqit e Rinj lëshuan “Nga qendra e Shqipërisë” drejtuar popullit shqiptar, thuhej: *“O shqiptarë trima, bashkatdhetarë të mi, që jeni të rrethuar nga të gjitha anët, nga jashtë e nga brenda, me shtete armiqësore, një lajm i gëzueshëm - zgjedha po thyhet, po thyhet zgjedha e pushtetit despotik, i cili si helm tokësor po i helmon shqiptarët tanë, jetën tonë*

² Ai i përkiste Armatës së III të Maqedonisë. Ibrahim Temo e quajti hero të revolucionit. Shih: Kristaq Prifti, *Doktor Ibrahim Temo Temo – Jeta dhe vepra 1865-1945*, Prishtinë: “Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Kosovës”, 1996, f. 223.

³ *Arkivi i Institutit të Historisë - Tiranë (në tekstin e mëtejshëm: AIHT)*, fondi: Arkivi i Vjenës, Vj-18-8-896, Raport i konsullit austro-hungarez nga Manastiri dërguar MPJ në Vjenë, 8 korrik 1908; Vj-18-11-1126, Raport i konsullit austro-hungarez nga Prizreni dërguar MPJ në Vjenë, 11 korrik 1908.

⁴ Skënder Rizaj, “Roli i shqiptarëve në Revolucionin Xhonturk të vitit 1908”, *Kosova*, nr. 3, Prishtinë: “Instituti i Historisë – Prishtinë”, 1974, f. 169.

⁵ *AIHT*, Vj, 18-11-1139, Telegram konsullit austro-hungarez nga Mitrovica dërguar MPJ në Vjenë, 9 korrik 1908; Ramiz Abdylly, *Lëvizja Kombëtare Shqiptare 1908-1910*, Libri 1, Prishtinë: “Instituti i Historisë – Prishtinë”, 2004, R. Abdylly, f. 27.

*dhe vendin tonë. Myslimanë dhe të krishterë tani filloni të bashkoheni në Anadoll dhe në Rumeli. Në emër të popullit tonë po kërkojmë parlament. Në mënyrë që të marrë fund regjimi i sotëm tiranik, i cili po i djeg shtëpitë tona, po i shuan vatrat tona dhe po i detyron fëmijët tanë të qajnë me lot të përgjakur, po kërkojmë kushtetutë”.*⁶

Vrasja e Shemsi Pashës tashmë dha një pasqyrë të qartë se sabotimi dhe mosrespektimi i urdhrave nga ana e ushtrisë ishte bërë praktikë mjaft e përhapur në mesin e saj, saqë njësitet e Armatës II dhe III nisën të mos zbatonin direktivat e Portës së Lartë për të luftuar kundër njësitit të Nijazi Beut e kryengritësve të tjerë, gjë e cila u provua edhe atëherë kur dy batalione ushtarake në Manastir refuzuan urdhrin.⁷ Dezertimet e ushtarëve për të mos kryer shërbimin në ushtri, tashmë ishin bërë mjaft të dendura. Nga 26 batalione që zbarkuan në Selanik, vetëm 6 nga to arritën në Manastir, madje edhe këto nuk pranuan të luftojnë kundër njësitit të Nijazi Beut, duke filluar kështu t’i bashkoheshin çetave shqiptare.⁸ Në këtë mënyrë Manastiri u bë ndër qendrat kryesore ku oficerët dhe nëpunësit civilë të ushtrisë po afroheshin me Lëvizjen Xhonturke, ku numri i ushtarëve dhe oficerëve në fillim të korrikut kishte arritur shifrën rreth 30 000, që sipas Hysen Hilmi Pashës, inspektor i përgjithshëm i Rumelisë në Selanik, vetëm ai kishte ngelur pa iu bashkuar kryengritësve.⁹ Propaganda e lëvizjes së armatosur u zgjerua veçanërisht tek shqiptarët dhe oficerët shqiptarë të cilët përkrahin operacionet e bashkatdhetarëve të tyre.¹⁰ Raste të tilla u paraqitën edhe në pjesë të tjera të Shqipërisë, siç ishte ai i popullsisë së Krujës, e cila ishte e pakënaqur me administrimin e kajmekamit (nënprefektit) që në shenjë revolte kuvendi lokal për tre muaj të tërë nuk kishte arritur të mblidhej. Popullsia shprehu zemërimin e saj në atë formë sa qëlloi me armë banesën e kajmekamit dhe dy nëpunësve të tjerë, të cilët nuk kishin pranuar të largoheshin nga Kruja. Pas këtij sulmi, kajmekami shkoi në Lezhë, ndërsa njëri nga nëpunësit iku në Tiranë dhe tjetri në Durrës. Për të hetuar këtë rast, prefekti i Durrësit

⁶ S. Rizaj, “Roli...”, f. 167.

⁷ R. Abdyl, *Lëvizja...*, f. 27.

⁸ *AIHT*, Vj-18-8-896, Raport i konsullit austro-hungarez nga Mitrovica dërguar MPJ në Vjenë, 8 korrik 1908; Vj-18-4-478, Telegram i konsullit austro-hungarez nga Shkupi dërguar MPJ në Vjenë, 9 korrik 1908.

⁹ R. Abdyl, *Lëvizja...*, f. 28.

¹⁰ Peter Bartl, *Myslimanët shqiptarë në lëvizjen për pavarësi kombëtare (1878-1912)*, përktheu: Nestor Nepravishta, Tiranë: “Dituria”, 2006, f. 190.

kishte marrë urdhër të shkonte në Krujë, por ai kishte refuzuar atë me arsyetimin se ishte i sëmurë.¹¹

Në kushte të vështira financiare, autoritetet osmane nuk kishin me se t'i paguanin ushtarët që shërbenin në ushtri, megjithëse morën të holla nga borxhi shtetëror. Të ndodhur në një gjendje të rëndë politike dhe financiare, divizione rezervistësh iu bashkuan Lëvizjes Xhonturke, duke brohoritur për lirinë (hyrietin).¹² Ndikimi i Komitetit “Bashkim e Përparim” u reflektua edhe në kuadrin e xhandarmërisë, ku pjesëtarë të saj filluan të dezertonin dhe arratiseshin së bashku me pajisjet luftarake dhe i bashkoheshin forcave kryengritëse revolucionare, ku kjo dukuri veçmas theksohet në vilajetet e Manastirit dhe të Janinës. Në këtë drejtim nuk mungoi edhe inkuadrimi në kuadër të kësaj lëvizjeje edhe nga ana e çetave të Pollogut të përbëra nga 300 luftëtarë dhe të udhëhequra nga Veli Beu i Gostivarit. Ato e kishin nën kontroll krahinën në fjalë. Përshpejtimi i suksesit nga ana e kryengritësve tashmë shkaktonte shqetësim të madh në qarqet qeveritare, ku pozita e Perandorisë Osmane në Rumeli keqësohej si pasojë e veprimit të Lëvizjeve Kombëtare, mosrespektimit të urdhrave nga ana e oficerëve osmanë dhe ndikimit të Lëvizjes Xhonturke.¹³ Metoda më e përhapur nga ana e Komitetit “Bashkim e Përparim” ishte ajo e organizimit të atentateve ndaj personaliteteve osmane që ishin shquar për besnikëri të plotë ndaj vijës politike të sulltan Abdyl Hamitit II. Fatim e Shemsi Pashës e kishin përjetuar edhe disa personalitete të spikatura prosulltaniste në Dibër, Selanik e Serez.¹⁴ Në këtë kontekst, theksojmë vrasjen nga një shqiptar të gjeneral-kolonel Sadik Pashës në momentin kur po kthehej nga Selaniku për në Stamboll me anijen “Sidon”, vrasjen e një myftiu (agjent i sulltanit) duke hipur në tren nga Selaniku për në Stamboll, akt që u krye po ashtu nga një shqiptar.¹⁵ Nuk mungoi as vrasja e një oficeri në Manastir, atentati kundër kolonel Naim Beut në Selanik, vrasja e prefektit të Dibrës, Hysen Beu, dhe komandantit të artilerisë në Serez.¹⁶ Më 16 korrik të vitit 1908 kryengritësit shqiptarë nga sanxhaqet e Prizrenit, Prishtinës dhe të Pejës, së bashku me krerët e tyre organizuan një tubim në Doganaj afër Ferizajt. Me këtë rast ishte lidhur besa që deri

¹¹ G. Shpuza, *Në vazhdën...*, f. 155.

¹² S. Rizaj, “Roli...”, f. 188.

¹³ R. Abdyli, *Lëvizja...*, f. 28.

¹⁴ *AIHT*, Vj-9-17, Raport i konsullit austro-hungarez nga Manastiri dërguar MPJ në Vjenë, 22 korrik 1908.

¹⁵ S. Rizaj, “Roli...”, f. 169.

¹⁶ R. Abdyli, *Lëvizja...*, f. 29.

në shëmitër të atij viti të ndaloheshin hasmëritë, vëllavrasjet si dhe veprime të tjera të dhunshme.¹⁷ Të dhënat provojnë se Turqit e Rinj i bënë për vete shqiptarët vetëm atëherë kur u zotuan se do të realizonin kërkesat e tyre.

Ata prematuan se do të nderonin privilegjet e vjetra lidhur me taksat, i siguruan shqiptarët se do t'i lejonin të mbanin armët e tyre dhe se do të kishin të drejtë të hapnin shkolla në gjuhën shqipe.¹⁸ Sipas të dhënave, deri më 18 korrik Kuvendi i Ferizajt nuk arriti të krijonte masën e nevojshme për aprovimin e programit të Komitetit “Bashkim e Përparim”, për shkak të pengesave që dilnin nga tabori prosulltanist në krye me Mehmet pashë Dërrallën. Në anën tjetër, në kuadër të ecurisë së punimeve në Kuvend u inkuadruan edhe përfaqësues të komunitetit shqiptarë katolikë, gjë e cila ndikoi në përmirësimin e kompaktësisë kombëtare, pasi që kohët e fundit ishin ftohur raportet ndërfitare si pasojë e disa incidenteve të shfaqura ndërmjet dy besimeve.¹⁹ Besa që ishte lidhur mes shqiptarëve në këtë rast, kishte të bënte me ndalimin e hakmarrjeve për gjashtë muajt e ardhshëm, duke fuqizuar kështu qëllimin për interesat e tyre të përbashkëta.²⁰ Që nga kjo periudhë, Kuvendi i Ferizajt u shndërrua në një shprehje të programit xhonturk, por akoma në mungesë të shumicës së delegatëve për ta miratuar atë.²¹ Me rastin e diskutimit të çështjes për rivendosjen e kushtetutës kishte pasur kundërthënie në mes pjesëtarëve të Kuvendit të Ferizajt. Shqiptarët e Shkupit, Tetovës, Gjilanit, Preshevës e të Kumanovës ishin deklaruar për hapjen e një regjimi kushtetues dhe parlamentar, ndërsa delegatët e Vushtrrisë, Mitrovicës dhe Pejës ishin kundër rishpalljes së kushtetutës, ndërsa delegatët e Prishtinës, Gjakovës dhe Pazarit të Ri ishin të lëkundshëm. Qytetet e papërfaqësuara si Sjenica, Plevlie, Biellopolje, Berana dhe Tërgovishta do të pyeteshin telegrafisht për qëndrimin e tyre. Si vendimtar për aprovimin e qëndrimit për rishpalljen

¹⁷ Po aty, f. 25.

¹⁸ Stavro Skendi, *Zgjidhje kombëtare shqiptare 1878 – 1912*, përkthyer nga: Skënder Luarasi dhe Nestor Nepravishta, Tiranë: “Phoeniks”, 2000, f. 312-313;

¹⁹ S. Rizaj, “Roli...”, f. 174; Ismet Dërmaku, “Kuvendi i Ferizajt (1908) dhe Revolucioni i Xhonturqve”, Buletin i Muzeut të Kosovës XV-XVI (1987-1988) – SEPARAT – Prishtinë, 1988, f. 98; Qamil Gexha, *Shtypi i Malit të Zi mbi Lëvizjen Kombëtare Shqiptare 1873 - 1912*, Gjakovë, 2003, f. 148.

²⁰ Shaban Hashani, “Isa Boletini dhe rezistenca shqiptare kundër pushtuesve turq në Ferizaj dhe rrethinë më 1908-1910”, Instituti i Historisë – Prishtinë, *Isa Boletini dhe koha e tij*, Prishtinë, 1998, f. 66.

²¹ R. Abdyli, *Lëvizja...*, f. 26.

e kushtetutës konsideroheshin përfaqësuesit e Prishtinës.²² Është me rëndësi të theksohet se gjatë këtyre ditëve në Preshevë, Kumanovë dhe Gjilan ishin tubuar rreth 20 000 kryengritës shqiptarë, të cilët ishin të gatshëm për të pushtuar Shkupin, vetëm se po prisnin sinjalin nga Kuvendi i Ferizajt.²³

Njësitë e Nijazi Beut kishte shpeshuar ndërmarrjet e sulmeve ndaj autoriteteve osmane. Ai mori urdhër nga Komiteti “Bashkim e Përparim” i Ohrit që të rrëmbente marshallin Osman Pasha, tashmë zëvendësues i Shemsi Pashës. Numri i pjesëtarëve vullnetarë të këtij aksioni kishte arritur shifrën prej 2 000 vetash nga rrethet e Ohrit dhe të Strugës, 800 vullnetarë nga Prespa dhe 200 të tjerë nga Pogradeci.²⁴ Me këtë rast, mbi 3 000 kryengritës u nisën drejt Manastirit për të përfunduar aksionin e paraparë, i cili u realizua me sukses natën midis 22-23 korrikut të vitit 1908.²⁵ Në Kuvendin e Ferizajt ishin shfaqur tri grupe që kishin qëndrime të ndryshme me njëri-tjetrin. Grupi i parë përbëhej nga austrofilët që e përkrahnin ndërtimin e hekurudhës Uvac-Mitrovicë, grupi i dytë përbëhej nga xhonturqit që ishin për reforma në Perandorinë Osmane (vendosjen e sistemit shtetëror kushtetues) dhe grupi i tretë përbëhej nga shqiptarë të cilët kërkonin autonominë e Shqipërisë. Rryma xhonturke kishte mbizotëruar në Kuvendin e Ferizajt, prandaj e vetmja pikë që i bashkoi këto grupe ishte kërkesa për rivënie të Kushtetutës së vitit 1876.²⁶ Me ardhjen e delegacionit të krerëve të Shkupit prej 24 anëtarëve dhe të Dibrës prej dy anëtarëve, në seancën e 19 korrikut Kuvendi deklaronte me shumicë votash betimin për besnikëri ndaj programit të Komitetit “Bashkim e Përparim”.²⁷ Kjo ndikoi që me këtë rast të shprehej edhe besnikëria ndaj Perandorisë Osmane, e cila bëri që të hiqej parakushti për realizimin e programit kombëtar për bashkëpunim me Turqit e Rinj. Edhe pse në mbledhjen e 19 korrikut trojet shqiptare juglindore të Vilajetit të Kosovës (Shkupi,

²² *AIHT*, Vj-18-12-1273, Raport i konsullit austro-hungarez në Mitrovicë dërguar MPJ në Vjenë, 20 korrik 1908.

²³ Shukri Rahimi, “Kryengritjet shqiptare në Kosovë më 1909 - 1912”, *Kosova*, nr. 1, Instituti i Historisë - Prishtinë, Prishtinë, 1972, f. 17-18.

²⁴ *AIHT*, Vj-18-12-1237, Raport i konsullit austro-hungarez nga Manastiri dërguar MPJ në Vjenë, 23 korrik 1908.

²⁵ *Po aty*.

²⁶ I. Dërmaku, “Kuvendi...”, f. 104-105; Emin Pllana, *Kosova dhe reformat në Turqi (1839-1912)*, Prishtinë: “Enti i Historisë së Kosovës”, 1978, f. 237.

²⁷ *AIHT*, Vj-18-4-492, Telegram i konsullit austro-hungarez nga Shkupi dërguar MPJ në Vjenë, 23 korrik 1908; I. Dërmaku, “Kuvendi...”, f. 104.

Tetova, Gjilani, Presheva dhe Kumanova) ishin shprehur për të hapur një parlament kombëtar.²⁸

Në seancën e 20 korrikut, Kuvendi i Ferizajt paraqiti Rregulloren e betimit (Itifaknamenë), e cila përbëhej prej 8 pikave, që në thelb kishin kërkesën e rivendosjes së Kushtetutës së vitit 1876. Kjo rregullore përbante këto nene:

1. Lutja dhe betimi për besnikëri ndaj sulltanit, pacenueshmëria dhe papërmbysshmëria e të cilit është e garantuar.
2. Qëndrimi i papërkulur në zbatimin e serishëm të Kushtetutës së vitit 1876, për të cilën të gjithë të pranishmit pajtohen në mënyrë solidare.
3. Kushdo që i kundërvihet nenit 2, nëse është fjala për individ, do të dënohet me vdekje. Nëse vjen reagimi i qyteteve ose rretheve të tëra, do të bëhet djegia dhe shkatërrimi i tyre.
4. Vendoset lidhja për kushtetutë. Ajo garanton pronësinë dhe shprehjen e lirë të mendimit. Në ligjet ekzistuese nuk do të ndryshohet asgjë deri në mbledhjen e parlamentit. Asnjë rreth nuk guxon pa pëlqimin e tërësisë të punon me kokë të vet. Nëpunësit që do t'i ndjekin njerëzit liberal ose idetë liberale do të vriten. Patriotët nuk kanë përse të frikësohen.
5. Kuvendi si i tillë, si dhe çdo individ do të kujdeset në marrëveshje me ushtrinë e të ndihmon depërtimin e ideve liridashëse.
6. Askush nuk guxon të shlyej nenet e mëparshme, t'i paraqet në mënyrë të shtrembëruar etj. Dënohet sipas nenit 3.
7. I vetmi qëllim i Lidhjes së paraqitur këtu është të realizohet kushtetuta dhe zbatimi i saj i lirë; nuk veprohet për kurrfarë qëllime tjera publike ose sekrete.
8. Thirret bekimi i Zotit që të arrihet marrëveshja.²⁹

²⁸ *AIHT*, Vj-18-13-1821, Telegram i konsullit austro-hungarez nga Mitrovica dërguar MPJ në Vjenë, 28 korrik 1908.

²⁹ *AIHT*, Vj-18-11-1149, Raport i konsullit austro-hungarez nga Mitrovica dërguar MPJ në Vjenë, 30 korrik 1908; Živko Avramovski, "Izvještaji austrougarskih konzula u Kosovskoj Mitrovici, Prizrenu i Skoplju o odborskoj Skupštini u Ferizoviću 5-23. Jula 1908. godine", *Vjetar*, nr. II-III, Arkivi i Kosovës, Prishtinë, 1970, f. 332-333.

Me rastin e kësaj mbledhje iu dërgua një telegram sulltan Abdyl Hamitit II, i cili u nënshkrua nga 1 200³⁰ personalitete më me influencë në Vilajetin e Kosovës. Ky telegram përmbante kërkesat e njëjta me ato të itifaknamesë. Meqë nuk morën për dy ditë asnjë përgjigje nga ana e sulltanit, delegatët kërcënuan se nëse kërkesat e tyre nuk merren parasysh, 50 000 kryengritës do të nisen drejt Stambollit.³¹ Në rrethana të tilla, më 21 korrik në Shkup ishte shpallur gjendje e jashtëzakonshme, ndërsa Nexhip Draga kishte dhënë urdhër të ndërpritet puna e gjyqeve dhe ishte nisur për në Ferizaj, aty ku ishte e përqendruar masa revolucionare e kryengritësve.³² Shqiptarët tashmë kishin përqafuar idenë e vendosjes së regjimit kushtetues dhe i kërkonin sulltan Abdyl Hamitit II që të mos vononte në këtë aspekt.³³ Kuvendi i Ferizajt kishte dhënë vendimin e tij që kërkesën për rivendosjen e kushtetutës së vitit 1876 sulltani ta realizojë sa më shpejtë. Në këtë kontekst, sa më tepër që zvarritej përgjigja e sulltanit aq më shumë shtohet gatishmëria për të marshuar drejt Stambollit. Kështu, me thirrjen e delegatëve të Kuvendit, kryengritësit shqiptarë tashmë ishin bërë gati të nisnin marshimin të ndarë në tre grupe; njëri në drejtim të Karadakut, tjetri në drejtim të

³⁰ Sipas historianit Gazmend Shpuza, numri i delegatëve që nënshkruan telegramin ishte 180 (që mbështetet tek Sylejman Kylçe) personalitete shqiptare nga Vilajeti i Kosovës të ardhur nga Prishtina, Kaçaniku, Prizreni, Gjakova, Peja, Vushtrria, Mitrovica, Pazari i Ri dhe Shkupi, ku në mesin e të nënshkruarve ishte edhe Isa Boletini, që sipas Sylejman Kylçes, përkundër besnikërisë së tij ndaj Abdyl Hamitit II, ishte bashkuar me programin kushtetues pa pëlqimin e tij. Ndikim në kthimin e Isa Boletinit në anën e programit të Turqve të Rinj kishte luajtur edhe Galip Beu dhe agjitorë të tjerë xhonturq. Në anën tjetër, këtë pohim të S. Kylçes dhe të tjerëve e demanton historiania Fatmira Musaj, e cila duke u mbështetur në kujtimet e kryesekretarit të pallatit, Tahsim Pasha, burimeve të tjera e rrethanave të kohës, nënvizon se “*Isa Boletini vendosi revolucionin e turqve të rinj, duke shpresuar se me shpalljen e kushtetutës së vitit 1876 do të krijoheshin mundësitë për fitoren e autonomisë së Shqipërisë*”. Shih: Fatmira Musaj, *Isa Boletini (1864-1916)*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë (Instituti i Historisë), Tiranë, 1987, f. 53-54; G. Shpuza, *Në vazhden...*, f. 164; Adem Murati, “Kuvendi i Ferizajt dhe Revolucioni Xhonturk më 1908”, *Gjurmime Albanologjike* (Seria e shkencave historike), nr. 26-1996, Prishtinë: “Instituti Albanologjik i Prishtinës”, 1997, f. 103.

³¹ *AIHT*, Vj-18-9-971 dhe Vj-18-11-1149, Raporte të konsullit austro-hungarez nga Mitrovica dërguar MPJ në Vjenë, 22 dhe 30 korrik 1908; Vj-8-9-967, Raport i konsullit austro-hungarez nga Shkupi dërguar MPJ në Vjenë, 22 korrik 1908; Vj-18-4-491, Telegram i konsullit austro-hungarez nga Shkupi dërguar MPJ në Vjenë, 20 korrik 1908.

³² I. Dërmaku, “Kuvendi...”, f. 106.

³³ *AIHT*, Vj-18-9-969, Rezervat i atasheut ushtarak të Austro-Hungarisë nga Shkupi dërguar Ministrisë së Luftës së Perandorisë në Vjenë, 22 korrik 1908.

Grykës së Kaçanikut, që kishte arritur me tren në afërsi të Shkupit dhe grupi i tretë në drejtim të Tetovës. Të gjitha këto grupe ishin vendosur nëpër fshatrat shqiptare dhe për çdo moment po prisnin përgjigjen e sulltanit.³⁴

Telegrame në adresë të sulltanit tashmë vinin nga të gjitha pjesët evropiane të Perandorisë. Ndonëse të mbledhur në Preshevë, kryengritësit përmes një telegrami të dërguar më 20 korrik 1908, kërcënuan sulltan Abdyl Hamitin II se në rast mosrealizimi të kërkesës së tyre për rijetësimin e kushtetutës, ata do të futnin nën kontroll Shkupin dhe rrethinën e tij, deri në atë moment kur të plotësohej thirrja e tyre.³⁵ Po ashtu, telegrame të kësaj përmbajtje iu dërguan sulltanit edhe nga qytetet e Gostivarit, Tetovës³⁶ dhe të Dibrës. Më 22 korrik iu dërgua edhe një telegram sulltanit nga Ferizaj prej Sudi efendiut (xhonturk), kryetar i Prishtinës, ku në emër të të gjithë krerëve të Vilajetit të Kosovës, ulemave, kryeministrisë e rezidencës, shkruante: *“Nuk është e mundur të qetësohet gjendja. Populli po zbret nga malet i armatosur. Luteni që të jepni (nxirrni) dhe të njoftoni përgjigje pozitive. Po të mos vij përgjigje e pëlqyeshme e të refuzohet (kërkesa) rreziku është i sigurt”*.³⁷ Kërkesat për rishpalljen e kushtetutës i dhanë një motiv më të madh shqiptarëve që të nxiteshin për revolta të armatosura. Kështu, doli në mal edhe çeta e Ohrit nën komandën e Ejup Sabriut, ndërsa më 21 a 22 korrik doli në mal edhe çeta e Kosturit (prej 30 ushtarësh), që komandohej nga Beqir Grebeneja, të cilës më pas iu bashkuan rreth 1 000 pjesëtarë nga popullsia e këtij rrethi. Në këtë mënyrë, njësi i Nijazi Resnjës e çeta e Ohrit, u masivizuan aq sa morën tiparet e një “batalioni popullor”. Mirëpo, duhet theksuar se këto çeta dirigjoheshin nga Komiteti “Bashkim e Përparim” dhe se luftonin për rishpalljen e kushtetutës dhe jo për kërkesat kombëtare shqiptare, siç ishte autonomia e Shqipërisë.³⁸ Në rrethana të tilla, Komiteti “Bashkim e Përparim” në Manastir dhe Selanik, për të sfiduar sulltan Abdyl Hamitin II, më 23 korrik shpalli Kushtetutën e vitit 1876, ngjarje kjo që u përcoll me të shtëna topash. Njëkohësisht iu kërkua edhe sulltanit të bënte të njëjtin akt, sepse në të kundërtën pasojat do të ishin tragjike për

³⁴ R. Abdyli, *Lëvizja...*, f. 32.

³⁵ Po aty.

³⁶ *AIHT*, Vj-18-9-964, Raport i konsullit austro-hungarez nga Shkupi dërguar MPJ në Vjenë, 25 korrik 1908.

³⁷ G. Shpuza, *Në vazhdën...*, f. 168-169.

³⁸ Po aty, f. 165; S. Rizaj, “Roli...” , f. 166.

shtetin osman.³⁹ Po të njëjtën ditë, në Manastir, Preshevë dhe Qypryly (Veles), u shpall kushtetuta.⁴⁰ Ndonëse shpallja e kushtetutës bëhej nëpër qendra të ndryshme të viseve evropiane të Perandorisë Osmane, peshën kryesore dhe formën e prerë do ta merrte atëherë kur riaktivizimi i saj do të bëhej nga ana e sulltanit. Më datën 22 korrik të vitit 1908 oficerët e garnizonit të Shkupit i kërkuan valiut të Kosovës të bashkëpunonte me ta, mirëpo ai nuk e pranoi kërkesën e tyre. Ata e arrestuan dhe e dërguan me tren në Selanik.⁴¹

Në ndërkohë personaliteti i Ismail Qemalit ishte shumë i rëndësishëm, si për sulltan Abdyl Hamitin II, po ashtu edhe për interesat e Turqve të Rinj. Çastet më kritike për pozitën e tij, sulltani kishte kërkuar opinion nga Ismail Qemali lidhur me kërkesat që shqiptarët po i bënin atij për të rijetësuar kushtetutën. Ismail Qemali vlerësonte se Kuvendi i Ferizajt qe faktori kryesor në vendimin e sulltanit. Ndërkaq në përgjigjen e tij dhënë sulltanit, ai e këshillonte atë “*të mos vonohej asnjë minutë, por të shpallte Kushtetutën, sepse kjo ishte e vetmja masë e dobishme dhe e vetmja garanci, që popujt e Perandorisë të ishin bashkë rreth fronit të tij*”.⁴² Sulltani nuk kishte besim tek njerëzit e tij. Ai, duke parë që masa demonstruese e popullit nuk po pushonte dhe se indinjata publike po rritej më tej, nisi të largonte nga detyra ministrat e padëshirueshëm dhe zyrtarë të qeverisë, duke i zëvendësuar ata me njerëz të tjerë.⁴³ Meqë po ballafaqohej me një situatë mjaft të pafavorshme për pozitën e tij, ai thirri Këshillin e Ministrave në një mbledhje e cila kishte vazhduar gjatë gjithë ditës së 23 korrikut deri në mesnatë. Pas diskutimeve që u bënë, u arrit zgjidhja e dëshirueshme në mes të 23-24 korrikut 1908, ku sulltani shpalli iraden (dekretin, urdhëresën) që riaktivizonte Kushtetutën e vitit 1876, të shfuqizuar prej tri dekadash.⁴⁴ Në kujtimet e tij, ai fajëson politikën angleze për ndikimin e saj në masat popullore që kërkonin rishpalljen e kushtetutës. Për të penguar ndikimin anglez, rishpallja e kushtetutës, sipas tij, kishte

³⁹ R. Abdyli, *Lëvizja...*, f. 33.

⁴⁰ G. Shpuza, *Në vazhdën...*, f. 169.

⁴¹ *AIHT*, Vj-18-4-495 dhe Vj-18-9-965, Telegram dhe raport i konsullit austro-hungarez nga Shkupi dërguar MPJ në Vjenë, 23 dhe 24 korrik 1908.

⁴² Ismail Qemali, *Kujtime*, Përktheu nga anglishtja: Abdurrahim Myftiu, Tiranë: “Toena”, 2009, f. 359.

⁴³ “The New York Times”, *Sultan outs favorites*, 30 july 1908; Tachat Ramavarma Ravindranathan, *The Young Turk Revolution - July 1908 to April 1909*, Utah State University, 1965, f. 77.

⁴⁴ R. Abdyli, *Lëvizja...*, f. 33; T. R. Ravindranathan, *The Young...*, f. 81.

“mbetur e vetmja zgjidhje”.⁴⁵

Njoftimi zyrtar nga ana e pallatit të sulltanit thoshte: “Sekretariati i përgjithshëm i oborrit perandorak. Në zbatim të urdhrit të Madhërisë së tij Sulltanit, sekretariati i oborrit perandorak ka nderin të kumtojë me këtë qarkore lajmin e mëposhtëm dhe lutet të veprohet në përputhje me udhëzimet e tij: Kushtetuta e Perandorisë, siç dihet, përfaqëson një rend të ri, të dhuruar popullit nga shpirtmadhësia e Madhërisë së tij dhe parasheh krahas qeverisë, ndër shumë masa të tjera të bekuara, edhe përfaqësimin popullor, që i siguron dhe i rregullon asaj të drejtën e funksionimit. Duke qenë se rithirrja e këtij përfaqësimi dëshirohet nga Madhëria e tij dhe se nga ne është shpallur dekreti përkatës (Irade), urdhëron të gjitha zyrat shtetërore në qendër, në vilajete dhe në sanxhaqe, të ndër marrin hapat e nevojshëm, në mënyrë që, duke u mbështetur në rregullat ligjore të parashikuara për këtë qëllim, populli të zhvillojë zgjedhjet sa më parë dhe të dërgojë përfaqësuesit e tij në parlamentin që do të hapet në kryeqytetin perandorak”.⁴⁶ Vlerësimet që janë dhënë nga studiues shqiptarë dhe të huaj lidhur me këtë ngjarje të rëndësishme (rishpalljes së Kushtetutës së vitit 1876) për historinë e popullit shqiptar dhe ndryshimet në Perandorinë Osmane, i japin rolin kryesor lëvizjes kryengritëse të shqiptarëve dhe Kuvendit të Ferizajt⁴⁷ madje edhe vetë sulltan Abdyl

⁴⁵ Sulltan Abdylhamiti, *Kujtimet e mia nga politika*, Shkup: “Logos”, 2010, f. 114; Norman Rich, *Diplomacia e Fuqive të Mëdha 1814-1914*, Tiranë: “Toena”, 2006, f. 345.

⁴⁶ Eqrem bej Vlora, *Kujtime*, Vëllimi i parë (1885-1912), Përktheu nga origjinali gjermanisht: Afrim Koçi, Tiranë: “Shtëpia e Librit & Komunikimit”, 2001, f. 231.

⁴⁷ *AIHT*, Vj-18-11-1149, Raport i konsullit austro-hungarez nga Mitrovica dërguar MPJ në Vjenë, 30 korrik 1908; *Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës* (në tekstin e mëtejshëm: *ASHASH*), fondi: Arkivi Qendror Shtetëror i Shqipërisë - Shtypi dhe periodiku, gazeta “*Kombi*”, nr. 98, 21 gusht 1908, mikrofilm nr. 0598; Akademia e Shkencave e Shqipërisë & Instituti i Historisë, *Historia e Popullit Shqiptar II (Rilindja Kombëtare Shqiptare – vitet 30` të shek. XIX-1912)*, Tiranë: “Toena”, 2002, f. 377; E. Vlora, *Kujtime...*, f. 232; Shukri Rahimi, *Lufta e shqiptarëve për autonomi (1897 - 1912)*, Prishtinë: “Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i KSA të Kosovës”, 1978, f. 141; Shukri Rahimi, *Vilajeti i Kosovës në 1878-1912*, Prishtinë: “Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i KSA të Kosovës”, 1969, f. 124; S. Rizaj, “Roli...”, f. 176; Miranda Vickers, *Shqiptarët – një histori moderne*, Përktheu: Xhevdet Shehu, Tiranë: “Bota shqiptare”, 2008, f. 90; Kristaq Prifti, “Kontributi i shqiptarëve në Lëvizjen e Turqve të Rinj (1889-1908)”, *Gjurmime Albanologjike* (Seria e shkencave historike), nr. 31-32/2001-2002, Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 2002, f. 229; K. Prifti, *Doktor...*, f. 223; Sulejman Kylçe, *Shqipëria në historinë osmane*, nga origjinali turqisht: përkthyer dhe pajisur me vërejtje nga Zyber Hasan Bakui, në vitin 1972,

Hamiti II kishte pohuar se një faktor i rëndësishëm në ngjarjet e fundit kishin qenë edhe shqiptarët.⁴⁸

Sipas M. M. Patriok, në veprën e saj “Ndodhina në Bosfor” për ngjarjet e vitit 1908 në kuadër të Perandorisë Osmane, vlerësohet se populli shqiptar kishte qenë fare aktiv në arritjen e ndryshimit të fundit juridik shtetëror osman, duke e cilësuar atë si një ndryshim të madh historik, që më së shumti efekte u reflektuan në Shqipëri.⁴⁹ Ndërkaq, duke konsideruar këtë akt si një nga faktorët që u pasqyruan në ngadhënjimin e Revolucionit të Turqve të Rinj, J. H. Bajur ka shkruar: “Fakti që shqiptarët kërkuan Kushtetutën edhe që një turmë e madhe shqiptarësh mund të zbriste nga rajonet malore në Shkup, Selanik dhe ndoshta edhe më tej, i shkaktoi veçanërisht preokupacion sulltanit”.⁵⁰ Po ashtu, edhe historiani Noel Malkolm vë në pah se në rrugën e fitores së Turqve të Rinj shqiptarët luajtën “rolin vendimtar për instalimin e

Tiranë: “Globus R”, 2004, f. 172-173; S. Skendi, *Zgjimi...*, f. 313; Edwin Jacques, *Shqiptarët - Historia e popullit shqiptar nga lashtësia deri në ditët e sotme*, Tiranë: “Kartë e Pendë”, 1996, f. 295; P. Bartl, *Myslimanët...*, f. 194; Robert Mantrani, *Historia e Perandorisë Osmane*, Tiranë: “Dituria”, 2004, f. 534; Georges Castellan, *Histori e Ballkanit (shekulli XVI-XX)*, Tiranë: “Çabej”, 1991, f. 385 - 386; Nuray Bozborra, *Shqipëria dhe nacionalizmi shqiptar në Perandorinë Osmane (Osmanli Yönetiminde Arnavıtluk ve Arnavut)*, përktheu nga origjinali në turqisht: Dritan Egro, Tiranë: “Dituria”, 2002, f. 248; Grup autorësh, *Historia e shtetit, shoqërisë dhe qytetërimit osman*, Vol. 1., Tiranë: “Instituti Shqiptar i Mendimit dhe i Qytetërimit Islam”, 2009, f. 133-134; Isa Bicaçaj, “Revolucioni Xhonturk, shqiptarët dhe Mali i Zi”, *Kosova*, nr. 20/21, Instituti i Historisë - Prishtinë, Prishtinë, 1998/1999, f. 71; Sadullah Brestovci, *Lëvizja Kombëtare në Kazanë e Gjilanit – Islam Pira (1861-1931)*, Prishtinë: “Instituti Albanologjik i Prishtinës”, 2008, f. 47; Shaban Hashani, *Ferizaj dhe rrethina 1873-1941 - (Vështruar nga pikëpamja historike)*, Ferizaj, 1998, f. 135; Aliriza Selmani, *Gjilani me rrethinë 1908 - 1912*, Prishtinë: “Lidhja e Historianëve Shqiptarë “Ali Hadri”, 1998, f. 84; Frashër Demaj, *Britania e Madhe dhe çështja shqiptare 1875 - 1913*, Prishtinë: “Instituti i Historisë-Prishtinë”, f. 177 - 181; Tefik Raka, “Kuvendi i Ferizajt më 1908 në dritën e dokumenteve austro-hungareze”, *Gjurmime albanologjike - seria e shkencave historike*, nr. 25-1995, Prishtinë: “Instituti Albanologjik i Prishtinës”, 1997, f. 107; A. Murati, “Kuvendi...”, f. 110-112; Sylë Ukshini, “Kuvendi i Ferizajt në burimet e proveniencës austro-hungareze”, *Vjetar*, nr. 41-42, Prishtinë: “Arkivi Shtetëror i Kosovës”, 2009, f. 292-300; Universiteti i Tiranës (Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë), *Mendimi politik e shoqëror i Rilindjes Kombëtare Shqiptare (Përmbledhje artikujsh nga shtypi)*, Vëllimi II (1908 - 1910), Tiranë, 1976. f. 122, “Kombi”, Boston, nr. 94, 24 korrik 1908.

⁴⁸ R. Abodyli, *Lëvizja...*, f. 34.

⁴⁹ Skënder Luarasi, *Isa Boletini (Jetëshkrim i shkurtër)*, Prishtinë: “Rilindja”, 1972, f. 68-69.

⁵⁰ K. Prifti, “Kontributi...”, f. 229.

tyre në pushtet".⁵¹ Ndërkaq, Dervish Hima, më 5 gusht të vitit 1908 i shkruante kështu Ibrahim Temos nga Brukseli: "*Në saje të veprimtarisë së atdhetarëve tanë, Abdyl Hamiti u dorëzua. Shpallja e kushtetutës është një fakt real*".⁵² Gazeta *Kombi* që botohej në Boston, vlerësonte se rishpallja e Kushtetutës u bë si rrjedhojë e vendosmërisë dhe kërkesave të shqiptarëve. Në artikullin e saj me titull "Vigjëloni", ajo shkruante: "*Sulltani dha konstitucie! Rroftë Sulltani. Jo! S'e dha Sulltani, po e shtrënguan gjon turqit! Rrofshin gjonturqit. Jo! S'e dhanë gjonturqit, po shqiptarët e Ysqypit.* Rrofshin shqiptarët e Ysqypit!*".⁵³

Kjo është një vepër "*më tepër e shqiptarëve sesa e çdo kombësie tjetër*".⁵⁴ Një rol dhe kontribut të veçantë në ngadhënjimin e Revolucionit Xhonturk kishin dhënë edhe gratë shqiptare. Sipas artikullit "Revolucioni në Turqi" të gazetës serbe "*Politika*", thuhet se një rol të posaçëm në Revolucionin Xhonturk kishin dhënë edhe gratë turke (ku përfshihen edhe gratë shqiptare myslimane, F. R.). Në Selanik ato kishin Këshillin Revolucionar të Grave, i cili e ka ndihmuar Komitetin "Bashkim e Përparim". Kryetare e këtij Këshilli ishte zonja Emine Semiu. Po në këtë artikull thuhet se zonja Xhylistane, e bija e Asim Beut, i vrarë gjatë Revolucionit, kishte njohur gjuhën angleze dhe gjuhën franceze, ku njëkohësisht kishte bashkëpunuar me shtypin e huaj, duke botuar artikuj për Revolucionin Xhonturk.⁵⁵ Pra, shqiptarët me qëndrimin kategorik dhe kërkesat në formë ultimatumit që nxorën nga Kuvendi i Ferizajt, luajtën një rol vendimtar dhe kontribuuan në vënien e themeleve për ngadhënjimin e Revolucionit Xhonturk më 24 korrik të vitit 1908, gjeneza e të cilit fillonte që nga paraqitja e Lëvizjes Otomane, e sidomos nga viti 1889 kur u formua shoqëria "Bashkim e Përparim", në të cilën shqiptarët ishin pjesë aktive dhe e pandashme. Në këtë proces ata dhanë ndihmesën e tyre si nga fuqia fizike e materiale, po ashtu edhe nga ajo intelektuale. Shqiptarët e konsideruan rishpalljen e Kushtetutës nga sulltani si një akt që do t'i jepte lirinë dhe të drejtat kombëtare të shumëkërkua sidomos nga koha e Lidhjes Shqiptare të

⁵¹ Noel Malcolm, *Kosova – një histori e shkurtër*, Përktheu nga anglishtja: Dr. Abdullah Karjagdiu, botim i dytë, Prishtinë-Tiranë: "Koha & Shtëpia e Librit", 2001, f. 246.

⁵² Kristaq Prifti, *Dervish Hima 1872-1928*, Tiranë: "Elena Gjika", Tiranë, 1993, f. 191.
* Shkupit.

⁵³ *ASHASH*, gazeta "*Kombi*", nr. 98, 21 gusht 1908, mikrofilm nr. 0611.

⁵⁴ *Po aty, Konstitutsia Ottomane dhe Shqiptaret*, nr. 95, 31 korrik 1908, mikrofilm nr. 0599.

⁵⁵ "Политика", Београд, nr. 1620, 22 ЈУЛА 1908.

Prizrenit. Kjo ngjarje kishte ngjallur një entuziazëm të madh tek masat e gjera popullore të Perandorisë, duke përfshirë edhe shqiptarët, me ç'rast do të kremtohej me përshtypjen se Kushtetuta do të realizonte aspiratat kombëtare të të gjithë popujve të shtypur nën Perandorinë Osmane. Manifestimet popullore treguan se pushteti autokratik i sulltanit kishte qenë aq i padurueshëm për ta. Kushtetuta në gjithë Shqipërinë ishte përshëndetur me hare të jashtëzakonshme përmes demonstratave e mitingjeve popullore.

Me këtë rast nisën edhe festat sidomos në pjesën evropiane të Perandorisë (vilajetet e Kosovës, Manastirit, Selanikut dhe gjithë Shqipërinë), ku u përfshinë oficerët, nëpunësit dhe i gjithë populli. Kjo ngjarje kishte shërbyer edhe në përforsimin e bashkimit të shqiptarëve, duke përfshirë myslimanë e të krishterë.⁵⁶ Një tablo realiste të festimeve të shqiptarëve e paraqet edhe publicistja angleze Miss Edith Durham, e cila shkruan: *“Ndodhesha në male kur na erdhi lajmi habitës i revolucionit turk. Ishte e pabesueshme. Shpejtova në Shkodër. Asnjë konsullatë s’kish marrë ndonjë lajm tjetër veç proklamimit të kushtetutës. Shkodra qe ndezur flakë... Ngjarja dukej si e pamundur. Vetëm të dielën, më 2 të gushtit filluan proklamatat zyrtare dhe festimet. Atëherë gjithë Shqipëria u çmend nga gëzimi. Të krishterë e myslimanë u bashkuan menjëherë. Besohej se Evropa kishte hyrë në mes dhe sundimi i Turqisë kishte mbaruar. Malësorët zbritën poshtë me rrobat e tyre më të bukura. Në qytet gostiteshin duke bërëtitur “Rroftë Kushtetuta” dhe duke zbratur pushkë gjersa s’mbeti më asnjë fishek në qytet. Megjithëse gjendeshin mbi dy mijë njerëz të armatosur në qytet për dy ditë e netë dhe s’kish as forca policie të mjaftueshme për të shtypur një lëvizje, as ngjarja më e vogël nuk u dëgjua. Secili ishte mjaft i lumtur, që t’i shkonte mendja për keq dhe dëfreheshin me gjithë zemër”*.⁵⁷ Për manifestimet me rastin e rishpalljes së kushtetutës, ato ditë shkruante edhe gazeta *“Kombi”*, e cila konsideronte që gëzimi i saj u ndje në gjithë territorin e Perandorisë, duke filluar nga lumenjtë Tigër dhe Eufrat e deri në Shqipëri, duke u kremtuar në gjuhë të ndryshme, nëpër xhami, kisha e sinagoga. Kudo dëgjoheshin brohoritjet *“Rroftë konstitucia!”*.⁵⁸ Kështu, në Manastir, një gëzim i madh kishte kapluar

⁵⁶ R. Abdyli, *Lëvizja...*, f. 34.

⁵⁷ Edith Durham, *Njëzet vjet ngatërresa ballkanike*, Tiranë: “Argeta-LMG”, 2001, f. 201; Hamdi Bushati, *Shkodra dhe motet (Traditë, ngjarje, njerëz...)*, Vëllimi II, Shkodër: “Idromeno”, 1999, f. 355-357.

⁵⁸ ASHASH, gazeta “Kombi”, *Konstitucia Ottomane dhe Shqiptarët*, nr. 95, 31 korrik 1908, mikrofilm nr. 0599.

gjithë popullin, i cili kishte zgjatur për tri ditë e tri net, gjë që ishte festuar në atë mënyrë, saqë nuk kishte nevojë as për forca të ruajtjes së rendit, gjë e cila ishte për t'u lakmuar.⁵⁹ Më 25 korrik aty kishin ardhur edhe Nijazi Beu e Çerçiz Topulli, së bashku me trima të tjerë shqiptarë për të cilët ishte organizuar një pritje imponante.⁶⁰

Një përshtypje të madhe kishte lënë edhe manifestimi në kryeqytetin e Vilajetit të Kosovës, në Shkup, ku delegatët që kishin marrë pjesë në Kuvendin e Ferizajt, më 24 korrik i kishin hipur trenit dhe ishin nisur për në Shkup. Atyre iu kishin bashkëngjitur edhe 60 përfaqësues të Kuvendit të Ferizajt, të cilët ishin pritur në mënyrë madhështore nga autoritetet dhe qytetarët, ku nën përcjelljen e nderimeve me muzikë ushtarake e 20 breshëri topash,⁶¹ ishte ngritur flamuri dhe valiu kishte pranuar urimet.⁶² Në këtë ngjarje ishin nisur rreth 4 000 shqiptarë të armatosur, të cilët kërkonin autonominë e Shqipërisë me qendër në Shkup, mirëpo, me ndërhyrjen e Komitetit Xhonturk u pengua hyrja e tyre në qytet, duke lejuar që aty të merrnin pjesë vetëm një grup i vogël delegatësh të shoqëruar nga disa krerë, në mesin e të cilëve ishte Bajram Curri dhe myftiu i Prishtinës. Xhonturqit i bënë të ditur atyre se ishte bërë ndalimi i ndërtimit të hekurudhës Uvac-Mitrovicë dhe për këtë gjë do të vendoste parlamenti. Shqiptarët morën premtimin se do të largoheshin oficerët joshqiptarë nga trevat e tyre dhe do t'u lejohej pjesëmarrja në administrimin e vendit.⁶³ Manifestime të ngjashme u shënuan edhe në qytete të tjera të Vilajetit të Kosovës, si në Pejë, Gjakovë e Prizren, të cilat ndiqeshin nga breshëri topash e të shtëna armësh nga masa popullore.⁶⁴ Në Prizren ishte organizuar një manifestim me rastin e kthimit të Sherif Efendiut dhe Jahja Agës, dy delegatë pjesëmarrës në kremtimin e Shkupit, të cilëve iu organizua një pritje imponante në hyrje të qytetit nga ana e klerit, nxënësve të shkollave dhe nga gjithë kori i oficerëve në krye me Sali Pashën, të cilëve i dhuruan tufa lulësh. Pjesëmarrësit brohoritnin me

⁵⁹ *AIHT*, Vj-18-12-1236, Raport i konsullit austro-hungarez nga Manastiri dërguar MPJ në Vjenë, 26 korrik 1908.

⁶⁰ S. Kylçe, *Shqiptarët...*, f. 174.

⁶¹ *AIHT*, Vj-18-4-497, Telegram i konsullit austro-hungarez nga Manastiri dërguar MPJ në Vjenë, 25 korrik 1908.

⁶² S. Riza, "Roli...", f. 176.

⁶³ Shefqet Pllana, "Kuvendi i Ferizajt më 1908 sipas disa bashkëkohësve", *Gjurmime Albanologjike* (Seria e shkencave historike), nr. 26-1996, Prishtinë: "Instituti Albanologjik i Prishtinës", 1997, f. 111.

⁶⁴ R. Abdyli, *Lëvizja...*, f. 36.

parullat “rroftë kombi”, “rroftë liria”, ndërsa në kala të qytetit u shkrepën 24 plutona topash.⁶⁵ Me këtë rast u shpall amnistia në Vilajetin e Kosovës, u liruan të burgosurit që ndodheshin në qytete, madje edhe në Vilajetin e Manastirit⁶⁶ e më gjerë.⁶⁷

Edhe qytete të tjera në vise të Shqipërisë, si në: Gjirokastrë, Durrës, Shkodër, Korçë, Elbasan e Vlorë, e kremtuan aktin e rishpalljes së Kushtetutës, e cila konsiderohej në popull si shpallje e hyrietit (lirisë). Në Korçë kjo ngjarje ishte kremtuar për tri ditë me radhë. Populli bënte betimin për besnikëri mbi aktin e shpalljes së hyrietit. Myslimanët vinin dorën mbi Kuran, ndërsa të krishterët mbi Ungjill. Manifestimi përcillej me këngë e me valle, me përqaftime, vizita e urime nëpër shtëpi. Njerëzit i grisnin festet e kuqe dhe në vend të tyre vinin në kokë qylafë të bardhë dhe kapele evropiane. Në qytet ishte ngritur edhe një tribunë nga ku mbaheshin fjalime të zjarrta në shqip, turqisht, greqisht e frëngjisht.⁶⁸ Në Elbasan populli kishte kremtuar me gosti, këngë e valle kombëtare. Burrat përqafoheshin me njëri-tjetrin dhe thërrisnin “*Rroftë hyrrieti! Rroftë gjuha shqipe!*”.⁶⁹ Ndërsa, në Vlorë ishin mbajtur mbledhje e parakalime festive, ishin afishuar shpallje në gjuhën shqipe e në gjuhën turke, në të cilat shkruhej: “*Të bashkuar dhe me forca të përbashkëta ne, si kombet e tjera, do të punojmë për të mirën dhe përparimin e atdheut*”. Ndërkaq, në Tuz, ku ndodhej një garnizon i rëndësishëm i përbërë nga ushtarë turq dhe shqiptarë, rishpallja e Kushtetutës kishte ndikuar në vëllazërimin ndërmjet ushtarëve myslimanë dhe popullsisë katolike të vendit.⁷⁰ Shqiptarët e konsideruan ngjarjen e rishpalljes së Kushtetutës si një manifest të plotësimit të idealeve kombëtare. Në sheshin Olympus të Selanikut, u mbajt haptas fjalimi i parë në gjuhën shqipe. Aty u tha: “... *tani është dita edhe për ne të themi lirisht se jemi shqiptarë. Gjer më sot nuk mundnim ta thoshim këtë, sepse na pritej gjuha, hidheshim në burg. Porse tani do ta themi me vetëdijen tonë, me gëzim dhe shpresë në zemrat tona*”. Ndërsa për të provuar patriotizmin e tyre, ata i

⁶⁵ Marjan Prenkaj, *Prizreni dhe rrethina në shekullin XIX dhe në fillim të shekullit XX*, Prishtinë: “Instituti i Historisë i Kosovës”, 1998, f. 311.

⁶⁶ R. Abdyli, *Lëvizja...*, f. 36.

⁶⁷ R. Mantrani, *Historia...*, f. 536.

⁶⁸ *Kujtime veteranësh për Luftën Çlirimtare Kombëtare në vitet 1878-1912*, “Rilindja” (Fejton), Prishtinë, 28.IV.1970.

⁶⁹ Po aty, 29.IV.1970.

⁷⁰ P. Bartl, *Myslimanët...*, f. 195.

përfundonin fjalimet me sloganin: “*Rroftë Liria! Rroftë Shqipëria*”.⁷¹ Pra, shqiptarët nga të gjitha viset e Shqipërisë, përmes festimeve të ndryshme që zgjatën ditë të tëra me rastin e rishpalljes së Kushtetutës së Mit’had Pashës (1876), provuan se përfshirja e tyre në Lëvizjen Xhonturke dhe ngadhënjimin e saj, pasqyrohej në lirinë dhe barazinë për të gjithë popujt e Perandorisë dhe në të njëjtën kohë për realizimin e të drejtave dhe aspiratave kombëtare të tyre.

⁷¹ S. Skendi, *Zgjimi...*, f. 313-314.

Fitim RIFATI

SUMMARY

ALBANIANS AND THE YOUNG TURKS MOVEMENT (SECOND HALF OF JULY – AUGUST 1908)

Sultan Abdul Hamid II was initially hesitant and maintained a passive stance in relation to the events that took place in the summer of 1908 in the Vilayet of Kosova, Manastir and Thessaloniki. He was of the opinion that he could manage the situation by simply replacing the Viziers in the respective Vilayets, which he believed would consequently mitigate the political situation within the Empire. However, this did not occur, he lost his faith in the people who were in power and as such he was left without options in relation to the requests presented by the insurgents gathered in Ferizaj and elsewhere throughout the Empire. The longer he ignored the requests presented by the Albanian insurgents, the more sullen the latter became. There were many disputes between the Albanians at the Convention of Ferizaj in regards to what measures were to be taken further. Ultimately, it was agreed that they would offer their support to the Young Turks, and all participants agreed in favor of the Constitution approved in 1876.

The decisiveness with which the Albanians from the Convention of Ferizaj confronted the Sultan, made the latter agree in regards to mandating the Constitution of 1876 once again. This action was followed by various festivities and euphoria throughout the Ottoman Empire, but among Albanians as well, because the constitution by itself guaranteed freedom and protection of property to all citizens equally. Therefore, it is argued that Albanians played an important and decisive role with their contribution in establishing the foundations for the Young Turks' Revolution on the 24th of July 1908, whose revolution originated from the Ottoman Movement, in particular since 1899 when the society 'Unity and Prosperity' was founded, part of which were many Albanians.